गुप्तकालीन भारत : प्राचीन भारतातील 'सुवर्णयुग'

भाग : ५

प्राचीन काळात इसवी सनाच्या ४ थ्या व ५ व्या शतकात भारतावर राज्य करणाऱ्या सुप्रसिद्ध 'गुप्त' घराण्याविषयी व त्यांच्या राज्यकारभाराविषयी विस्तृत माहिती देणारा लेख - संपादक

गुप्तकाळात विविध क्षेत्रांमध्ये झालेल्या चौफेर वा सर्वांगीण प्रगतीमुळे अनेक इतिहासकार गुप्त युगास वा काळास प्राचीन भारतातील सुवर्णयुग असे म्हणतात. गुप्तकाळात लोकांचे एकंदरीतच सामाजिक व आर्थिक जीवन अतिशय उत्तम दर्जाचे होते असा निष्कर्ष अनेक इतिहासकारांनी मांडला आहे. अर्थात, काही अभ्यासक व इतिहासकार असेही म्हणताना आढळतात की, गुप्तकाळात विविध क्षेत्रात साध्य झालेली प्रगती फक्त उत्तर भारतापुरती व समाजातील उच्च वर्गापुरतीच मर्यादित होती. असे मत मांडणाऱ्यांपैकी रोमीला थापर ह्या एक इतिहासकार आहेत. काहीही असले तरी गुप्तकाळात एकंदरीतच व्यक्तीचे जीवन समृद्ध करण्याच्या दृष्टीने अनेक सकारात्मक बदल घडलेले होते असे म्हणणे सयुक्तीक ठरेल. समाजातील सर्वच घटकांपर्यंत हे बदल पोहोचले की नाही अथवा त्याचा आस्वाद सर्वांना घेता आला की नाही हा वेगळा मुद्दा आहे व त्यावर स्वतंत्रपणे विवेचन करावे लागेल.

गुप्तांच्या काळात वाङ्मय (साहित्य), विविध कला व वेगवेगळ्या शास्त्रांच्या क्षेत्रात प्राचीन काळातील इतर कुठल्याही राजघराण्याच्या राजवटीपेक्षा जास्त प्रमाणात प्रगती झाली होती. त्यामुळे गुप्त काळाला प्राचीन भारताचे 'सुवर्णयुग' म्हणणे योग्य ठरेल असे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. गुप्तांचे साम्राज्य मौर्यांच्या साम्राज्याएवढे अतिविशाल नव्हते परंतु ह्या राजघराण्याने जवळ जवळ अडीचशे वर्षांच्या कालावधीपर्यंत प्राचीन काळात स्थैर्य, एकता व शांतता यशस्वीपणे टिकवून ठेवली होती. त्यामुळे गुप्तांच्या काळात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, भाषेच्या, साहित्याच्या व कला तसेच स्थापत्याच्या / स्थापत्यशास्त्राच्या क्षेत्रात प्रगती होऊ शकली.

अनेक अभ्यासक व इतिहासकारांच्या मते गुप्तकालीन सामाजिक परिस्थितीविषयी आपणास बरीचशी माहिती चीनी प्रवाशी फाहियान (Fa-hien) याच्या वृत्तांतावरून मिळते. फाहियानने गुप्त साम्राज्याच्या उत्तर भागातील म्हणजेच उत्तर भारतातील व साम्राज्याची राजधानी पाटलीपुत्रमधील लोकांच्या स्वभाव व गुणविशेषांविषयी माहिती दिलेली आहे. फाहियानच्या म्हणण्यानुसार गुप्तांच्या साम्राज्यातील शहरांची लोकसंख्या जास्त असे. याचा आपण शहरातील लोकसंख्येची घनता जास्त असेल असा अर्थ देखील घेऊ शकतो. त्याचप्रमाणे शहरातील लोक बऱ्याच प्रमाणात चारित्र्यसंपन्न असत व सधन असत. फाहियान पुढे जाऊन आपणास अशीदेखील माहिती देती की, गुप्त साम्राज्यातील बरेचसे लोक शाकाहार घेत असत व आपल्या जीवनात अहिंसेचे तत्त्व पाळत असत. त्याकाळात लोक दानधर्म करण्यासाठी व गरजू लोकांना वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी संस्था स्थापन करत असत अशी माहिती मिळते. समाजातील अनाथ, विधवा, आजारी व अपंग व्यक्तींना त्यांच्या गरजेनुसार अन्न व शक्य असेल ती मदत केली जात असे. परंतु गुप्तकाळात बऱ्याच प्रमाणात सामाजिक बदलदेखील घडत होते असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. तत्कालीन समाजामध्ये जातीव्यवस्था अस्तित्वात होती. काही अभ्यासक असे म्हणतात की, गुप्त काळात जरी जातीव्यवस्था अस्तित्वात असली तरी जातीनुसार व्यक्तींनी आपापला वा स्वतःचा व्यवसाय स्विकारावा अशी सक्ती नव्हती. उदाहरणच द्यायचे झाले तर अभ्यासकांच्या मते ब्राह्मण कुटुंबात जन्माला आलेली

व्यक्ती ब्राह्मणांसाठीचा राखीव असलेला व्यवसाय सोडून इतर कामे करत असतानाचे दाखले सापडतात. याचीच प्रचीती आणणास महाभारतातील परशुराम व द्रोणाचार्य ह्या दोन व्यक्तिमत्त्वांमधून येते. परशुराम व द्रोणाचार्य हे जन्माने ब्राह्मण असले तरी कर्माने क्षत्रिय होते. ब्राह्मणांप्रमाणेच अनेक क्षत्रिय गुप्तकाळात व्यापार उदीमात गुंतलेले आढळतात. असे असले तरी आपल्या निदर्शनास येते की ब्राह्मण व्यक्ती प्रामुख्याने धार्मिक व लेखनाच्या कार्यातच गुंतलेली असे. वैश्य समाजातील लोक विविध व्यवसाय व व्यापार करत असत. अभ्यासक असे देखील म्हणतात की, गुप्तकाळात शुद्र वर्गातील लोक साधारणपणे सैन्यात सेवा करीत असत. हिंदू समाजातील परंपरेप्रमाणे समाजात ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्णातील व्यक्तींना श्रेष्ठ दर्जा दिला जात असे. वैश्य वर्णातील लोक वर उल्लेखिल्याप्रमाणे व्यापार करत असत. वैश्य समाजाचा कल धार्मिक दानधर्म करण्याकडे असे. वैश्य समाजातील व्यापारी आपल्या व्यापारानुसार तत्सम व्यापारी संघांची स्थापना करीत असत. विविध नगरे व शहरांच्या प्रशासनात वैश्य समाजाचे हे व्यापारी संघ आपापल्यापरीने मदत करीत असत.

हिंदू समाजातील जातीव्यवस्थेचे मूळ आपणास ऋग्वेदातील पुरुषसुक्तात सापडते. जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्तीबाबत आपणास ऋग्वेदात अशी माहिती मिळते की, ब्राह्मणांची उत्पत्ती ब्रह्माच्या मुखातून, क्षत्रियांची उत्पत्ती ब्रह्माच्या भुजांतून, वैश्यांची उत्पत्ती ब्रह्माच्या जांघेतून तर शुद्रांची उत्पत्ती पायातून झाली. अर्थात हिंदू धर्मीय ब्रह्मास आद्यपुरुष मानतात. म्हणूनच त्या ब्रह्मरूपी आद्यपुरुषातून पहिले चार वर्ण निर्माण झाले असा सर्वसाधारण समज हिंदू धर्मियांमध्ये आहे. ऋग्वेदात ह्या चार जातींचा वा वर्णांचा उल्लेख येतो व हिंदू धर्मियांचे विभाजन साधारणतः ह्या चार वर्णांमध्ये निदान ऋग्वेद काळात वा वैदिक काळाच्या सुरुवातीस करण्यात आले होते असे म्हणणे वावगे ठरू नये. आज आपण पाहतो की, भारतीय समाजात हजारोंहून अधिक जाती आहेत. अगदी ह्याचप्रमाणे गुप्तकाळात देखील अनेक जाती अस्तित्वात होत्या. अनेक जातींमध्ये उपजाती निर्माण होण्याची प्रक्रियादेखील गुप्तकाळात सुरू झाली होती. अशा नवीन उपजाती व पोटजाती निर्माण होण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे भारतावर प्राचीनकाळात होणारी परकीय आक्रमणे हे होय. हे परकीय लोक भारतावर आक्रमण करीत व अनेकदा भारतातच कायमस्वरूपी स्थायिक होत. ह्याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे कुशाण, शक, हून ह्या टोळ्या होत. ह्या टोळ्यांनी भारताच्या वायव्य भागातून भारतात प्रवेश केला व शक व हून तर अगदी मध्य भारतापर्यंत येऊन पोहोचले होते असे संदर्भ आपणास सापडतात. शकांनी काही काळ भारताच्या पश्चिम भागात म्हणजेच आताचा / सध्याचा गुजरात व पाकिस्तानातील सिंधच्या आसपास आपले राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. आपणास रुद्रदमन ह्या शक राजाविषयीसुद्धा माहिती मिळते. गुप्तांच्या काळात दुसरा चंद्रगुप्त याने शक राजांसमवेत संघर्ष केला होता हे आपण पाहिलेलेच आहे. तर मुद्या असा होता की, गुप्तांच्या काळात अनेक पोटजाती निर्माण होण्यास सुरुवात झाली होती. त्याचे एक कारण म्हणेज परकीय लोक भारतात स्थायिक झाले त्यांना हिंदू समाजाने आपल्यात सामील करून घेतले म्हणजेच समजावून घेतले व ह्या लोकांना नवीन जातीचे स्थान दिले गेले. परंतु अनेक परकीय टोळ्या आक्रमणकर्त्या असल्यामुळे त्यांना समाजात प्रामुख्याने क्षत्रियांचे स्थान दिले गेले असे अभ्यासकांचे मत आहे. उदाहरणच द्यायचे झाले तर हूनांना क्षत्रियांच्या छत्तीस कुळांपैकी एक कुळ म्हणून मान्यता देण्यात आली. अनेक आदिम टोळ्यांना देखील समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्यात आल्यामुळे सुद्धा नवीन जातींची व्युत्पत्ती झाल्याचे मत अभ्यासक मांडतात.

गुप्तांच्या काळात शुद्रांच्या स्थितीत सकारात्मक बदल झाल्याचे मत तज्ज्ञमंडळी मांडतात व ह्याचे कारण म्हणजे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत झालेली सुधारणा होय

असे म्हटले जाते. ह्या काळात शुद्रांना हिंदू धर्मीयांच्या पुराणांचे व महाकाव्यांचे (रामायण व महाभारत) श्रवण करण्याची मुभा देण्यात आली होती. तसेच शुद्रांना विष्णुचा अवतार मानला गेलेल्या व भारतातील अतिशय लोकप्रिय असलेल्या श्रीकृष्ण ह्या देवतेची पूजा करण्याचा अधिकारदेखील देण्यात आला होता. त्याचप्रमाणे शुद्रांना आपल्या घरात काही धार्मिक विधी व पूजा करण्याचे अधिकारदेखील ह्या काळात प्राप्त झाल्याचे आढळते. अशा विधींना पुरोहितदेखील जात असत व पौरोहित्य करत असत.

युद्धात शत्रुचा पराभव करून बंदी करून आणलेले शत्रु पक्षाचे सैनिक, आपल्या कर्जाची परतफेड न करणारे लोक, जुगारीचा दंड न देऊ शकणारे जुगारी, इत्यादी लोकांना गुलाम बनविले जात असे वा त्यांना गुलामांप्रमाणे वागणूक दिली जात असे. ब्राह्मणांना गुलाम बनविता येत नसे वा त्यांना गुलामाप्रमाणे कधीच वागणूक मिळत नसे अशी माहिती आपणास काही स्रोत्रांतून मिळते. ब्राह्मण गुन्हेगारांना सहसा हद्दपारीची शिक्षा दिली जात असे. गुलामगिरीबाबत अजून एक महत्त्वाची माहिती म्हणजे जर गुलाम झालेली व्यक्ती स्त्री असल्यास व तिला तिच्या धन्यापासून वा मालकापासून अपत्य झाल्यास तिला गुलामीतून मुक्त केले जात असे. तसेच कर्जदाराने कर्जाची परतफेड केल्यानंतर व जुगारात हरलेल्या व्यक्तीने दंड भरल्यानंतर ते गुलामीतून मुक्त होत असत.

असे म्हटले जाते की, गुप्तांच्या काळात विवाहासंबंधीचे नियम बऱ्याच प्रमाणात लवचिक वा शिथिल होते. कारण त्याकाळात आंतरजातीय विवाहांना अनुमती होती अशी माहिती काही अभ्यासक देतात. भारतावर आक्रमण करणाऱ्या परकीय टोळ्या भारतात कायमस्वरूपी स्थायिक झाल्यानंतर ह्या टोळ्यांसोबत विवाह संबंध प्रस्थापित होत असत असे आपल्या निदर्शनास येते. त्याचप्रमाणे एकंदरीतच प्राचीन काळात राजांनी इतर राज्यांवर आक्रमण केल्यास तसेच परकीय टोळ्यांचा पराभव केल्यास जेत्या राजांसोबत पराभूत राजघराण्यातील राजकन्यांचा विवाह करण्याची प्रथा होती असे लक्षात येते. दोन राजघराण्यांमधील मैत्रीपूर्ण संबंधांचे प्रतीक म्हणून देखील विवाह संबंध प्रस्थापित केले जात असत. याबाबतीत गुप्तकाळापूर्वीचा मौर्य सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य याचे उदाहरण देता येईल. चंद्रगुप्त मौर्याला सेल्युकस निकेटर ह्या ग्रीक सम्राटाने आपली कन्या विवाहात दिली होती असे म्हटले जाते. असो. त्याकाळात अनुलोम व प्रतीलोम ह्या दोन्ही प्रकारचे आंतरजातीय विवाह होत असत. अनुलोम विवाहात उच्च वर्णातील पुरुष आपल्यापेक्षा कनिष्ठ वर्णातील वा खालच्या वर्णातील स्त्रीसोबत विवाह करत असे तर प्रतिलोम ह्या प्रकारच्या विवाहात उच्च वर्णातील स्त्री आपल्यापेक्षा खालच्या वर्णातील पुरुषासोबत विवाहबद्ध होत असे. परकीय टोळ्यांतील व्यक्तींसोबत होणाऱ्या विवाहाला समाजात मान्यता असे. समाजात साधारणतः एकपत्नीत्वाची प्रथा असे. परंतु राजघराण्यांत व श्रीमंत कुटुंबांमध्ये बहुपत्नीत्वाची प्रथा आढळत असे. मुलींना मासिक पाळी येण्यास सुरू होण्याअगोदरच त्यांचा विवाह केला जाई. मुलींना त्यांच्या विवाहाबाबत व आपल्या मनासारखा वर शोधण्याचे स्वातंत्र्य नसे. साधारणतः माता-पित्यांनी ठरविलेल्या व्यक्तीशी वा वरासोबत मुलींना विवाहबद्ध होणे क्रमप्राप्त होते. समाजातील उच्चस्तरातील वा वर्णांतील स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार असल्याचे मत काही अभ्यासकांनी मांडले आहे. सांस्कृतिक उपक्रमांमध्ये स्त्रिया अग्रेसर असल्याचे चित्र आपणास दिसते. काही प्रांतांमध्ये स्त्रियांचा प्रांतीय प्रशासनात व ग्रामपातळीवरील प्रशासकीय यंत्रणेत सक्रीय सहभाग असल्याचे दाखले आपणास सापडतात. उदाहरणच द्यायचे तर, दुसऱ्या चंद्रगुप्ताची कन्या प्रभावतीगुप्त हिचे उदाहरण देता येईल. प्रभावतीगुप्ताचा विवाह दक्षिणेतील वकाटक राजघराण्यातील राजा, दुसरा रूद्रसेन याच्यासोबत झाला होता. दुसऱ्या रूद्रसेनाचा मृत्यू झाल्यानंतर प्रभावतीगुप्ताने आपल्या अल्पवयीन मुलाच्यावतीने काहीकाळ

राज्यकारभाराची धुरा सांभाळली होती असे निदर्शनास येते. काही अभ्यासकांच्यामते कालांतराने स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा खालावत जाण्यास सुरुवात झाली. गुप्तकाळात उच्चवर्णीय स्त्रियांना त्यांच्या उपजीविकेचे स्वतंत्र स्रोत वा साधन उपलब्ध नव्हते. मात्र, समाजातील दोन निम्नवर्गातील स्त्रियांना त्यांची उपजीविका स्वतः काम करून कमाविण्याचा अधिकार होता. त्यामुळे ह्या वर्गातील स्त्रियांना बऱ्याच प्रमाणात स्वातंत्र्य होते असा निष्कर्ष निघतो. उच्चवर्णीय पुरुषांनी मोठ्या प्रमाणात मालमत्ता कमाविल्यानंतर व त्यांना श्रीमंती आल्यानंतर त्यांचा कल बहुपत्नीत्वाकडे असे. अशा श्रीमंत कुटुंबातील पुरुषांचा स्त्रियांकडे एखाद्या खाजगी मालमत्तेप्रमाणे पाहण्याचा दृष्टीकोन असे. त्यामुळे पतीच्या निधनानंतर पत्नीने आपले जीवन संपवून त्याच्यासोबत इहलोक सोडून जावे अशा प्रकारचा विचार त्याकाळात समाजात रुळत होत होता असे मत काही अभ्यासकांनी मांडले आहे. गुप्तकाळात इ.स. ५१० मध्ये मृत पतीच्या चितेवर विधवा पत्नी सती गेल्याचे पहिले उदाहरण आपणास आढळते.

उच्चवर्णातील स्त्रियांना मालमत्तेच्या बाबतीत अधिकार नव्हते असे मत काही अभ्यासकांनी मांडले आहे. परंतु विवाहप्रसंगी स्त्रिला प्राप्त झालेले दागदागिने, आभूषणे व इतर वस्तूंवर स्त्रियांचा अधिकार असे व ह्या वस्तूंना 'स्त्रीधन' म्हटले जात असे. विधवा स्त्रियांवर अनेक बंधने असत अशी माहिती आपणास काही अभ्यासक देतात. विधवा पुनर्विवाह जरी प्रचलित नसला तरी विधवा पुनर्विवाह होतच नसत असे नव्हते. विधवा पुनर्विवाहाच्या घटना तुरळक प्रमाणात घडत असाव्यात असे म्हणणे वावगे ठरू नये. तत्कालीन साहित्यातून आपणास गणिकांचा एक वर्ग अस्तित्वात होता असे जाणवते. ह्या गणिका राजदरबारात नृत्यगान करत असत. गणिका आपल्या सौंदर्यासाठी प्रसिद्ध असत. त्याकाळात देवदासी प्रथेलासुद्धा मान्यता होती. देवदासी प्रथेअंतर्गत मुलींना एखाद्या मंदिरात देवाची उपासना करण्यासाठी समर्पित केले जात असे. प्रसिद्ध संस्कृत पंडित व कवी कालिदास ह्याच्या काळात उज्जैन येथील महाकाल मंदिरात ही प्रथा अस्तित्वात होती असे अभ्यासक म्हणतात. गुप्तकाळात पडदा पद्धती नव्हती म्हणजेच स्त्रियांना आपला चेहरा पदर घेऊन झाकून ठेवणे बंधनकारक नव्हते. गुप्तकाळात भारतातील समाज जरी प्रामुख्याने पुरुषप्रधान असला तरी स्त्रियांची स्थिती मध्ययुगीन काळाच्या तुलनेत फारच चांगली होती यात वाद नाही.

गुप्तकाळात अनेक वर्षे राज्यात सुव्यवस्था, शांतता व स्थैर्य असल्यामुळे निश्चितच आर्थिक प्रगती व समृद्धी होण्यास मदत झाली. त्याचप्रमाणे गुप्त सम्राटांची प्रशासन व्यवस्था कार्यक्षम असल्यामुळे आपसूकच आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी मदत झाली असे म्हणणे वावगे ठरू नये. ह्या काळात कृषी क्षेत्रात तसेच व्यापार उदीमात वृद्धी आल्याचे आढळते. समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारत चालल्यामुळे अनेक नगरे व महानगरे निर्माण झाली. ह्या काळात शेती हा लोकांचा मुख्य व्यवसाय होता. गुप्त सम्राट शेतकऱ्यांना शेतीसाठी पाणी उपलब्ध व्हावे म्हणून सिंचनाची व्यवस्था करण्यावर भर देत असत. आपणास गिरनार येथील शिलालेखावरून स्कंदगुप्ताच्या काळात तेथील (सौराष्ट्र) राज्यपालाने वा प्रांताधिकाऱ्याने सुदर्शन सरोवराची डागडुजी केल्याचे संदर्भ सापडतात. ह्या मागचा उद्देश तेथील शेतकऱ्यांना सिंचनाची व्यवस्था करून देणे हा देखील होता.

गुप्तकाळात मध्य भारतात म्हणजेच सध्याच्या मध्य प्रदेशाच्या आसपासच्या प्रदेशांमध्ये पुरोहितांना (ब्राह्मणांना) जमिनी दान दिल्याचे दाखले आढळतात. त्यामुळे ह्या भागात पुरोहित जमीनदारांचा वर्ग अस्तित्वात आल्याचे चित्र निदर्शनास येते. पुरोहितांना शेतजमिनी दान दिल्यामुळे व अशा जमिनी डोंगराळ व दुर्गम भागात सुद्धा असल्यामुळे शेतीचे क्षेत्र वाढण्यास तर मदत झालीच परंतु डोंगराळ प्रदेशातील आदिवासी पट्ट्यांमध्ये शेती करण्याच्या पद्धतीमध्ये सुधारणा होण्यास मदत झाली असे म्हणणे वावगे ठरू नये.

पाप करण्याची ताकद नसली की माणसाला पश्चात्ताप सुचतो. – ड्रायडेन

जमीन ही महत्त्वाची मालमत्ता मानली जात असे. एखाद्या व्यक्तीला आपली जमीन दुसऱ्या व्यक्तीस हस्तांतरीत करावयाची असल्यास गावातील वडिलधाऱ्या मंडळींसमोर जमिनीचे हस्तांतरण करणे आवश्यक होते. मोठमोठे जमीनदार आपल्या शेतीची कामे कुळांकडून करून घेत असत व त्यांच्याकडून मोबदला म्हणून शेतीच्या एकूण उत्पन्नाच्या तेहतीस ते पन्नास टक्के एवढा हिस्सा घेत असत. शेती न केलेली व इतर पडीक जमीन राजाच्या मालकीची असे. गुप्तकाळात शेतीप्रमाणेच कापड उद्योग देखील मोठ्या प्रमाणात प्रगत झालेला होता अशी माहिती आपणास मिळते. रेशीम कापडासह इतर विविध प्रकारचे कापडसुद्धा बनविले जात असे. कपडा विणण्याच्या विविध पद्धती त्याकाळात अस्तित्वात होत्या. कापड उद्योगाची प्रमुख केंद्रे गुजरात, बंगाल, दख्खन व तमीळ प्रदेशांमध्ये होती. कापड उद्योगाव्यतिरिक्त लोक चित्रकला, शिल्पकला, स्थापत्यकला, दागिने घडविण्याचे काम, लोहार काम, पायताणे बनविण्याचे काम, कुंभारकाम, जहाज बांधणी इत्यादी उद्योगांमध्ये गुंतलेले असत. गुप्तकाळात खाणकामदेखील चालत असे अशी माहिती आपणास मिळते व त्याकाळात सोने, चांदी, तांबे, लोखंड इत्यादी धातूंचा वापर विविध प्रकारच्या वस्तू बनविण्यासाठी केला जात असे. त्याचप्रमाणे दागिने बनविण्यासाठी मोत्यांचा देखील वापर होत असे. बृहत् संहितेमध्ये हिरे, मोती, पाचू इत्यादी वेगवेगळ्या प्रकारच्या मौल्यवान खड्यांचा उल्लेख येतो. आपणास अशी माहिती मिळते की, व्यापाऱ्यांचा व वेगवेगळ्या उद्योगांत कार्यरत असलेल्या व्यक्तींचा एक संघ असे. व्यापाऱ्यांप्रमाणेच कापडाचे विणकाम करणाऱ्या व्यक्तींचे, तेल गाळणाऱ्या लोकांचे, मौल्यवान खड्यांना पैलू पाडणाऱ्या व त्यापासून दागिने घडविणाऱ्या कलावंतांचे व इतर उद्योगांतील लोकांचे सुद्धा आपापले संघ असत. अशा संघांचे काम त्या संघाचे अध्यक्ष व कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांच्या मदतीने चालविले जाई. अशा प्रकारे हे संघ म्हणजे एक प्रकारच्या स्वायत्त संस्था असत व त्या बँकांप्रमाणे सुद्धा काम करत असत. ह्या व्यापारी संघांचे त्यांच्या स्वतःच्या बाबतीतले नियम असत व ह्या संघांच्या मालमत्तेचे तसेच त्यांच्या सदस्य असलेल्या व्यापाऱ्यांच्या वस्तुंचे रक्षण करण्यासाठी त्यांचे खाजगी सैनिकदेखील असत. अशा संघांकडे मोठ्या प्रमाणात पैसा व धन असे. तसेच त्यांचा स्थानिक पातळीवरील प्रशासनावर प्रभाव असे. व्यापारी संघांनी लेण्या कोरून घेतल्याचे व मंदिरे बांधल्याचे दाखले आपणास मिळतात. त्याकाळात भागीदारीने व्यापार वा उद्योगधंदा करण्याची पद्धती अस्तित्वात होती. आपणास बृहस्पती, कात्स्यायन व नारद संहितेमध्ये भागीदारीसंबंधीचे नियम आढळतात. अभ्यासक म्हणतात की, गुप्तांच्या काळात याज्ञवल्क्य स्मृतीतील कायद्यांचे पालन केले जात असावे. गुप्तांच्या काळात देशांतर्गत व परकीय व्यापारासदेखील चालना दिली गेल्याचे निदर्शनास येते. व्यापारासाठी भूमार्ग (खुष्कीचा मार्ग) तसेच समुद्र मार्गाचा (जल मार्गाचा) देखील वापर केला जात असे. साम्राज्यातील पाटलीपुत्र, बनारस, प्रयाग, गया, ताम्रलिप्ती, कौशंबी, वैशाली, मथुरा, उज्जैन, पेशावर, विदिशा, भडोज इत्यादी महत्त्वाच्या शहरांना रस्त्यांनी जोडलेले होते. तसेच व्यापारी व प्रवाशांची प्रवासादरम्यान संरक्षणाची व्यवस्था राजातर्फे केली जात असे. अंतर्गत व्यापारासाठी साम्राज्यातील नद्यांचादेखील वापर केला जात असे. सिंधू, कल्हाण (कल्याण), झिबोर (चौल), मलबार, कावेरीपट्टनम, ताम्रलिप्ती ही त्याकाळातील काही महत्त्वाची बंदरे होत. गुप्त काळात सिलोन (सध्याचा श्रीलंका) चीन, जावा, सुमात्रा, रोमन साम्राज्य, बायझेनटाईन साम्राज्य, पर्शिया, इजिप्त, सिरिया, अरेबिया आदी देशांसोबत व्यापार चालत असे. कापड, मौल्यवान खडे, मोती, सुंगधी द्रव्ये, मसाल्याचे पदार्थ, नीळ, औषधे, नारळ, हस्तीदंतापासून बनविलेल्या वस्तू इत्यादी वस्तूंची निर्यात केली जात असे. तसेच सोने, चांदी, तांबे, रेशीम, कापूर, खजूर व घोड्याची आयात केली जात असे. त्याकाळात रोमन साम्राज्यासोबत होणारा व्यापार भारताच्या दृष्टीने फायदेशीर असे.

(पृष्ठ क्र.३९ वर)

खरा संत हा पश्चात्ताप करा म्हणून सांगत नाही, तो मुक्ती मिळवून देतो. – एच. एल. मेन्केन